

KRYSTYNA JANICKA
IFiS PAN i IS UZ*
KAZIMIERZ M. SŁOMCZYŃSKI
IFiS PAN**

STRUKTURA SPOŁECZNA W POLSCE: KLASOWY WYMIAR NIERÓWNOŚCI

Streszczenie

W pierwszej części artykułu – wbrew hipotezie „o śmierci klas” – argumentujemy na rzecz tezy o ważności klas społecznych. Po 1945 roku klasy społeczne w Polsce stały się całościami wewnątrznie zróżnicowanymi ze względu na podstawowe zasoby jednostki – formalne wykształcenie, pozycję zawodową i dochody z pracy, a także ze względu na postawy wobec siebie i społeczeństwa. Odnosząc się do danych historycznych, wykazujemy, że w czasach realnego socjalizmu struktura klasowa – wyjąwszy nomenklaturę – była względnie egalitarna. Przedstawione analizy opierają się na danych z Polskiego Badania Panelowego, który to panel jest projektem realizowanym w pięcioletnich odstępach, począwszy od roku 1988. W artykule wykazujemy, że pod względem ogólnej pozycji społecznej – mierzonej poziomem wykształcenia, statusem społeczno-zawodowym i dochodami z pracy – klasy społeczne ulegają polaryzacji. Okazuje się także, iż zwycięzcy postkomunistycznej transformacji, a więc przedsiębiorcy, menedżerowie i specjaliści przejawiają silniejsze postawy prorynkowe i prodemokratyczne niż czynią to pozostałe klasy, a zwłaszcza niewykwalifikowani robotnicy i rolnicy.

Słowa kluczowe: klasy społeczne, post-komunistyczna transformacja, prorynkowe postawy, prodemokratyczne postawy, Polskie Badanie Panelowe

---

* Instytut Filozofii i Socjologii PAN i Instytut Socjologii Uniwersytetu Zielonogórskiego;
e-mail: kjanicka@adminpan.waw.pl

** Instytut Filozofii i Socjologii PAN; e-mail: slomczynski@osu.edu

W Polsce podczas wczesnego etapu industrializacji zaczęły działać nowe czynniki, kształtujące inną strukturę społeczną... Podstawowym jednak czynnikiem stratyfikującym okazał się zakres decyzji politycznych i ekonomicznych [Szczepański 1973: 248].

WPROWADZENIE

W socjologicznej refleksji nad strukturą społeczną podkreśla się wagę rozróżnienia i wzajemnego powiązania czterech rodzajów zjawisk: różnicowania, nierówności, uwarstwienia i wreszcie struktury klasowej [Domański 2007]. Zróżnicowanie jest pojęciem najogólniejszym – nie zakłada hierarchizacji. Nierówności i uwarstwienie współtworzą optykę stratyfikacyjną. Stanowi ona dopełnienie perspektywy klasowej skupiającej uwagę na strukturalizacji podstawowych segmentów, na które dzieli się społeczeństwo. Jej podstawą są relacje wynikające ze stosunków własności i kontroli w sferze kapitału, pracy i konsumpcji.

W artykule tym opowiadamy się za ścisłym definiowaniem klas społecznych. Przez klasy społeczne rozumiemy tutaj grupy, które w różnych wymiarach i w różnym stopniu kontrolują społeczne zasoby istotne w funkcjonowaniu rynku kapitału, rynku pracy i rynku konsumpcji. Kontrola środków produkcji i usług przez własność, kontrola procesu pracy przez kwalifikacje kierownicze i zawodowe oraz dysponowanie środkami finansowymi, które mogą być przeznaczone na nabycie pożądaných dóbr, są istotnymi kryteriami podziałów klasowych. Jeśli dane formy rynków są słabo rozwinięte – na przykład rynek kapitału w socjalizmie – to inne instytucje, w tym polityczne, pełnią funkcje zastępcze. W każdym razie stosunki własności, kontroli pracy i dominacji konsumpcyjnej są podstawą formowania się klas społecznych, proces ten polega zaś również na tym, że jednostki czują swoją odrębność i uzyskują identyfikację społeczno-kulturową.

Ze względu na wielość kryteriów definicyjnych, klasy społeczne *per se* tworzą zmienną nominalną. Dopiero wprowadzenie zmiennych zewnętrznych pozwala na odpowiedź na dwa zasadnicze pytania:

(1) W jaki sposób klasy społeczne są uporządkowane ze względu na podstawowe cechy położenia społecznego – przede wszystkim wykształcenia, złożoności pracy i prestiżu oraz dochodów? To pytanie jest kluczowym pytaniem łączącym podejście klasowe i stratyfikacyjne.

(2) W jaki sposób klasy społeczne są uporządkowane ze względu na postawy i opinie dotyczące funkcjonowania społeczeństwa – przede wszystkim gospodarki rynkowej i instytucji demokratycznych? To pytanie łączy podejście klasowe i psychospołeczne.

W artykule tym argumentujemy na rzecz tezy o ważności klas społecznych, zdając sobie sprawę, że jest ona w sprzeczności z modną w swoim czasie hipotezą o „śmierci klas społecznych”, lansowaną między innymi przez Jana Pakulskiego i Malcolma Watersa w książce *Death of Class* [1996]. Podobne hipotezy, które głoszą na przykład „oswobodzenie jednostki z uwarunkowań klasowych”, można znaleźć choćby w pracy Ulricha Becka *Społeczeństwo ryzyka* [2004]¹. Tego typu tezy mają wyraźne zabarwienie ideologiczne. W kontekście transformacji postkomunistycznej, ideologiczny charakter „śmierci klas społecznych” został ujawniony w niedawnych publikacjach. Oto dwa przykłady:

– *Na cenzurowanym znalazły się między innymi takie słowa, jak „podziały klasowe” czy „nierówności społeczne” [...]. Na ich miejscu pojawiły się sformułowania używane przez język nowego porządku. Przykładowo, klasę robotniczą – głównego bohatera z okresu „realnego socjalizmu” – w „realnym kapitalizmie” zastąpiła bohaterska „klasa średnia” [Żuk 2010: 9–10].*

– *Pisanie w Polsce o klasach społecznych ma swoje historyczne ograniczenia i niebezpieczeństwa. Ukształtowane tło kulturowe, ugruntowujące społeczny solidaryzm i topiące wiedzę socjologiczną w narodowym tyglu, skutecznie blokuje rzeczowe podejście do struktury społecznej, często nawet obkłada je klątwą i egzorcyzmem jako zagrażające narodowej wspólnotie i funkcjonalnym dla sprawowanej władzy klasowej mitom narodowym [Kochan 2011: 32].*

Przeciwstawiając się ideologizowaniu dyskusji o klasach społecznych, w artykule tym skupiamy się na empirycznej weryfikacji tezy dotyczącej ważności klas społecznych w transformacji postkomunistycznej². Według przyjętej przez nas koncepcji teza ta głosi, iż obecnie klasy społeczne istotnie różnią się nie tylko pod względem zasadniczych cech położenia społecznego – takich, jak wykształcenie, status zawodowy, czy dochód – ale również pod względem poglądów na rolę państwa w kształtowaniu rynku pracy oraz systemu demokratycznego. Punktem odniesienia są różnice klasowe, które istniały w okresie Polski Ludowej, a w szczególności w latach 1978–1987. W zasadniczej części artykułu

¹ Ze statystycznego punktu widzenia tego rodzaju hipotezy o zaniku klas społecznych są hipotezami zerowymi, mówią bowiem o braku wpływu klasy społecznej na różne zjawiska. Zwolennicy tych hipotez potwierdzają je tylko wtedy, gdy klasy społeczne operacjonalizują w sposób uproszczony lub mało adekwatny do analizowanych przez nich warunków społecznych. Na ogół we wnioskowaniu popelniają oni tak zwany błąd drugiego rodzaju – przyjęcia hipotezy zerowej, kiedy jest ona fałszywa.

² Użyteczność teoretyczną ujęcia klasowego i aktualność pojęcia „klasa społeczna” podkreśla także wielu badaczy przemian zachodzących we współczesnym świecie [Por. m.in. Hirszowicz 2007; Sassen 2007].

przedstawiamy dynamikę różnic klasowych w latach 1988–2013, skupiając się na danych z 2013 roku.

Ukonkretniając nasze empiryczne podejście, precyzujemy dwa konieczne i wystarczające warunki, które muszą być spełnione, aby mówić o klasowości społeczeństwa:

- Warunek rozkładu średnich: klasy społeczne różnią się znacznie pod względem przeciętnych wartości ważnych cech położenia społecznego.
- Warunek rozkładu wariancji: zróżnicowanie wartości ważnych cech położenia społecznego jest istotnie większe między klasami niż zróżnicowanie wewnątrz klas.

EWOLUCYJNE UJĘCIE STRUKTURY KLASOWEJ: ETAP POCZĄTKOWY

Struktura społeczna jako konfiguracja dużych i względnie trwałych segmentów społecznych połączonych systemem różnorodnych relacji kształtuje się w długich sekwencjach czasu. Chwytny w danym momencie obraz owej struktury jest wynikiem procesu historycznego, w którym elementy powstałe żywiołowo, niejako spontanicznie, splatają się z efektami zmian intencjonalnych. Szczególną cechą biografii polityczno-społecznej naszego kraju jest zależność struktury społecznej od decyzji politycznych i ekonomicznych. W momentach przełomowych dla dziejów Polski – zarówno w 1945 roku, jak i w roku 1989, o przebiegu procesów różnicowania społecznego decydowały mniej czy bardziej suwerennie podejmowane decyzje elit politycznych. W 1945 roku decyzje owe zdeterminowane były względami geopolitycznymi (podział powojennej Europy na dwie strefy wpływów i – w konsekwencji – narzucenie krajom Europy Środkowo-Wschodniej ustroju socjalistycznego), a w 1989 r. – motorem odejścia od gospodarki planowej i podjęcia reform w duchu liberalnej gospodarki rynkowej było załamanie ustroju socjalistycznego i zbliżenie do Europy Zachodniej. Z natury procesu dziejowego wynika, że każdorazowo intencjonalnie inicjowane przemiany nakładają się na zastane, a więc historycznie ukształtowane struktury społeczne. Mając na względzie konstruktywistyczny charakter wdrażanego projektu przemian społecznych, zwykliśmy określać Polskę jako swoiste laboratorium procesów strukturalizacyjnych – zarówno w momencie przerwania ciągłości z II Rzeczpospolitą i odejściem od systemu kapitalistycznego, jak i z chwilą powrotu do systemu gospodarki opartej na kapitale i własności.

Główny kierunek zmian ustrojowych wyznaczony w 1945 przez nowy układ sił politycznych zakładał likwidację prywatnej własności i praktyczne

wyeliminowanie burżuazji, nacjonalizację środków produkcji, przyjęcie zasad egalitaryzacyjnej polityki w wielu dziedzinach – edukacji, opieki zdrowotnej, mieszkalnictwa, stosunkach pracy i wielu innych sferach życia.

Na szczególne znaczenie decyzji politycznych i ekonomicznych dla struktury społecznej zwracał uwagę Jan Szczepański w analizie anatomii i przebiegu procesu industrializacji w Polsce [Szczepański 1978]. Socjalistyczna industrializacja uruchomiła procesy, które w ciągu dwudziestu lat (1945–1969) doprowadziły do podstawowej uniformizacji struktury społecznej. Przejawem owej uniformizacji było poważne ograniczenie rozpiętości w wartościach podstawowych wskaźników położenia społecznego. Spłaszczenie skali rozwarstwienia społecznego było następstwem m.in. takich procesów, jak:

- (a) zanik burżuazji i ziemiaństwa;
- (b) ograniczenie liczebności bezrolnych mieszkańców wsi;
- (c) zmiany składu społecznego pracowników umysłowych oraz klasy robotniczej;
- (d) wdrażanie polityki egalitaryzacyjnej.

SPÓLECZEŃSTWO REALNEGO SOCJALIZMU

Ze względu na radykalny charakter przemian społecznych po wojnie wśród problemów skupiających uwagę socjologów polskich – ze zrozumiałych względów – na czoło wysunęło się zagadnienie klasowości społeczeństwa realnego socjalizmu. Dorobek badawczy zainteresowanych tą kwestią autorów polskich został skrupulatnie odnotowany w oddzielnej publikacji [Wesołowski, Słomczyński 1977]. W naszym artykule odwołujemy się do pewnego wycinka badań nad transformacją struktury społecznej w Polsce i przedstawimy niektóre ustalenia wynikające z ogólnopolskich badań panelowych prowadzonych cyklicznie w Zespole Porównawczych Analiz Społecznych IFiS PAN. Wykorzystujemy tu badania z 1978 roku (Sytuacja pracy i jej psychologiczne konsekwencje) z 1987 (Struktura społeczna – badania wstępne) i z 1988 do 2013 roku (POLPAN)³. Konceptualizacja tych badań nawiązywała do założeń teoretycznych i wyników empirycznych szkoły Włodzimierza Wesołowskiego. Pozostawała także pod wyraźnym wpływem prac Jana Szczepańskiego, które cechowało dążenie do ca-

³ Badania te omówione są w pracach: Słomczyński, Kohn, Janicka i inni 1988, Słomczyński, Białecki, Domański, Janicka, Mach, Sawiński, Sikorska i Zaborowski 1989 oraz Słomczyński i zespół 2013; por. także Janicka 2010. Dane z tych badań dostępne są w Archiwum Danych Społecznych lub w Zespole Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.

łościowego ujmowania procesu społecznego w szerokim kontekście historycznym uwzględniającym wzajemne oddziaływanie różnych sfer życia: ekonomicznej, politycznej i edukacyjnej. Dla wypracowania warsztatu badawczego ważne były także wzory badań przeprowadzonych przez badaczy w innych krajach, w tym przez Melvina L. Kohna w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

Zasób danych empirycznych zebranych w toku cyklicznych badań daje możliwość spojrzenia na przemiany struktury społecznej w perspektywie 35 lat. Centralną kwestią w tym okresie była zmiana ustroju w 1989 i jej konsekwencje dla struktury klasowej. Schemat klas społecznych dla analizy społeczeństwa polskiego przed 1989 rokiem, którego używamy w badaniach POLPAN, przedstawiony jest w tabeli 1.

TABELA 1. Schemat klas społecznych do analizy społeczeństwa polskiego w latach 1978–1988

Podstawowe segmenty systemu socjalistycznego	Peryferyjne segmenty systemu socjalistycznego	Inne segmenty
Klasy społeczne		
Dysponenci mienia społecznego		Specjaliści
Bezpośredni kontrolerzy pracy	„Prywatna inicjatywa”	
Wielkoprzemysłowa klasa robotnicza		Pracownicy biurowi
	Peryferyjna klasa robotnicza	Rolnicy

Biorąc pod uwagę tylko materialny wymiar statusu społeczno-zawodowego w postaci dochodu odniesionego do średniej w danym roku, można było zaobserwować, iż ukształtowana wcześniej hierarchia klas społecznych pozostała niezmienną w latach 1978–1987. Jej górny poziom niezmiennie stanowią dysponenci mienia społecznego i specjaliści. Na przeciwstawnym krańcu sytuowali się rolnicy i peryferyjna klasa robotnicza. Pozostałe kategorie, łącznie z prywatną inicjatywą oraz wielkomięską klasą robotniczą zajmowały szczeble pośrednie. Dodatkowo można stwierdzić, że uprzywilejowana sytuacja klas najkorzystniej usytuowanych w wymiarze nagród materialnych jeszcze przed zmianą ustroju uległa dalszej poprawie, podczas gdy dystanse dochodowe w wypadku pozostałych kategorii zmieniły się tylko w nieznacznym stopniu. Zatem ogólny wniosek z danych przedstawionych w tabeli 2 jest taki, iż w okresie poprzedzającym transformację miała miejsce stabilizacja struktury społecznej z tendencją do odrywania się grup najbardziej uprzywilejowanych.

TABELA 2. Klasy społeczne a dochód w latach 1978–1987

Klasy	1978		1987	
	Dochód	Indeks Ranga	Dochód	Indeks Ranga
Dysponenti mienia	1,44	I	1,57	I
Specjaliści	1,38		1,49	
Prywatna inicjatywa	1,21	II	1,29	II
Bezpośredni kontrolerzy	1,14		1,19	
Pracownicy biurowi	1,01		0,98	
Wielkoprzemysłowa klasa robotnicza	0,94		0,97	
Peryferyjna klasa robotnicza	0,83	III	0,85	III
Rolnicy	–		0,86	
Współczynnik eta	0,43		0,41	

KLASY SPOŁECZNE W OKRESIE PRZEMIAN

Odwołując się do typologii klas definiowanych poprzez kryteria własności, kontroli procesu pracy i dostępu do dóbr konsumpcyjnych, zmiany w odniesieniu do podstawowych segmentów systemu socjalistycznego wyrażały się w eliminacji klasy dysponentów mienia społecznego oraz redukcji znaczenia wielkoprzemysłowej klasy robotniczej. Peryferyjne segmenty, tj. prywatna inicjatywa oraz pracownicy fizyczni pozbawieni kwalifikacji w nowej konfiguracji zmieniły swoje funkcje i znaczenie. Segmentami obecnymi w każdym ustroju – i w tym sensie uniwersalnymi – są specjaliści, pracownicy biurowi oraz rolnicy.

W wyniku zmian własnościowych i preferowania wolnorynkowych rozwiązań w działalności organizacyjnej i gospodarczej makrostrukturalne usytuowanie tych kategorii również uległo zmianie. Zmiany owe wyrazić można w wymierny sposób, śledząc ewolucję pozycji społecznej członków poszczególnych klas w kolejnych fazach transformacji ustrojowej. Przyjmujemy tu, iż segmenty konstytutywne struktury klasowej, charakterystyczne dla danego etapu rozwoju społecznego, przesądzają o ich nominalnym charakterze. Wzięcie pod uwagę stratyfikacyjnego wymiaru położenia klasowego pozwala określić relacje pomiędzy klasami w terminach dostępu i udziału w dobrach najbardziej istotnych z punktu widzenia szans życiowych. Przypisując zatem klasom parametry właściwej ich reprezentantom pozycji społecznej, możemy klasy uporządkować wedle zasady wyższości/nizszości i odpowiednio usytuować je w układzie wertykalnym.

Pozycję społeczną wyrażamy w postaci indeksu będącego wartością liczbową wynikającą z analizy głównych składowych – indeksu, w którym kryteriami definiującymi zmienną niezależną jest wykształcenie (mierzone liczbą lat efektywnie spędzonych w systemie edukacyjnym), status zawodowy (wyrażony na skali statusu społeczno-ekonomicznego – złożoności pracy) oraz dochód (całkowite zarobki respondenta lub dochód przypadający na niego). Omawiając konstrukcję tego indeksu, chcemy zwrócić uwagę na trzy okoliczności:

1. Liczba lat efektywnie spędzonych w systemie edukacyjnym stanowi przyjęte w praktyce badań edukacyjnych oszacowanie dla konkretnych poziomów osiągniętego przez respondentów wykształcenia. W oszacowaniu tym braliśmy pod uwagę zmiany systemu wykształcenia, jakie zachodziły po drugiej wojnie światowej. Tak na przykład wykształcenie podstawowe otrzymywało 7 lub 8 punktów w zależności, kiedy zostało ukończone.

2. Status zawodowy dotyczy ostatnio wykonywanej pracy. Zawody były kodowane według Społecznej Klasyfikacji Zawodów [Pohoski i Słomczyński 1974 oraz Domański, Sawiński i Słomczyński 2008] i kategoriom na poziomie najniższego szczebla klasyfikacyjnego przypisywano punktacje skal zawodów. Dla analiz przedstawianych w tym artykule praktycznie nie ma znaczenia, czy operuje się indeksem statusu społeczno-ekonomicznego, czy indeksem złożoności pracy, gdyż oba są wysoko skorelowane. Wybraliśmy tu indeks statusu społeczno-ekonomicznego.

3. Dochód dotyczy zarobków z pracy w przypadku tych osób, które aktualnie pracowały w chwili badania. W przypadku osób aktualnie niepracujących dokonano szacunku na podstawie dochodu gospodarstwa domowego *per capita*. Szacunek ten dokonany jest przy wykorzystaniu relacji między zarobkami z pracy respondenta dla okresu poprzedzającego dane badanie.

Dane empiryczne wskazują, że w schyłkowym okresie Polski Ludowej, w 1988 roku, związek między formalnym wykształceniem a pozycją zawodową nie był wcale słaby. Alokacja jednostek na pozycje zawodowe imitowała wówczas mechanizmy rynkowe dzięki stosowaniu ogólnych dyrektyw, gdzie kto powinien pracować. Centralne planowanie – przynajmniej w zamierzeniu – miało optymalizować zgodność wykształcenia jednostek z wymaganiami kwalifikacyjnymi odpowiadającymi poszczególnym rolom zawodowym, dlatego korelacja między wykształceniem a statusem zawodowym ($r = 0,754$) nie odbiegała od tej, jaką notowano w krajach Europy Zachodniej. W 1988 roku korelacja między wykształceniem a zarobkami była jednak niska ($r = 0,209$), podobnie zresztą jak korelacja między statusem zawodowym a zarobkami ($r = 0,210$). W konsekwencji,

formalne wykształcenie i pozycja zawodowa wyjaśniały w sensie statystycznym tylko około 5% zróżnicowania zarobków.

W okresie przejściowym, w latach 1993–1998, zauważa się niewielką fluktuację wszystkich korelacji między zmiennymi określającymi pozycję stratyfikacji społecznej. Korelacje między wykształceniem a zarobkami i między pozycją zawodową a zarobkami były w tym czasie stosunkowo słabe ($0,211 < r < 0,297$). Korelacja między liczbą lat szkolnych a zarobkami miesięcznymi wzrosła w 1993 roku, ale w pięć lat później znów zmalała. Korelacje między wskaźnikami pozycji zawodowej a zarobkami w latach 1988–1998, ze statystycznego punktu widzenia nie są istotne. Wyniki te wskazują na nikłe przesunięcie polskiego rynku pracy w kierunku merytokracji w tamtym okresie. Sytuacja uległa jednak zmianie w okresie „preintegracyjnym”, a więc w latach 1998–2003. Wtedy korelacja między wykształceniem a zarobkami istotnie wzrosła (do $r = 0,365$), z kolei korelacja między pozycją zawodową a zarobkami właściwie się nie zmieniła ($r = 0,220$). Podobne tendencje promerytokratyczne utrzymały się w okresie 2004–2008. Wówczas, w wyniku szybkich zmian na rynku pracy, związek wykształcenia z pozycją zawodową osłabł, z lekką tendencją zwyżkową w ostatnim okresie. W 2013 roku korelacje były następujące:

- wykształcenie – pozycja zawodowa, $r = 0,612$
- wykształcenie – dochód, $r = 0,363$
- pozycja zawodowa – dochód, $r = 0,265$

Ogólnie można stwierdzić, że w okresie „globalizacyjnym” tendencje merytokratyczne utrzymują się na poziomie osiągniętym w okresie tuż po integracyjnym. Tendencje te utrzymują się mimo niekorzystnych zmian na rynku pracy, wyrażających się w liczbowym wzroście zatrudnienia na czasowych umowach o pracę lub innych formach sprzyjających rozbieżnościom między wykształceniem a zajmowanym stanowiskiem.

Indeks pozycji społecznej uwzględniający pomiar wykształcenia, statusu zawodowego i dochodu ma dobre własności statystyczne: ładunki czynnikowe są wysokie, szczególnie dla wykształcenia i statusu zawodowego (ponad 0,827), choć i dla dochodu (0,442) spełniają powszechnie przyjęte kryteria (0,333). Pomiar jest stabilny w czasie: współczynniki wyrażające korelacje każdej zmiennej z ogólnym indeksem mieszczą się w stosunkowo wąskich przedziałach dla całego okresu 1988–2013. Jak widać z tabeli 3, indeks wyjaśnia – w sensie statystycznym – ponad 60% ogólnej wariancji (zmienności) wykształcenia, statusu zawodowego i zarobków.

TABELA 3. Pomiar pozycji społecznej – analiza głównych składowych. Badanie POLPAN 1988–2013

Zmienne	Wartości minimalne i maksymalne ładunków czynnikowych i innych statystyk dla danych z lat 1988–2013
Wykształcenie	0,859–0,910
Status zawodowy	0,827–0,909
Dochód	0,449–0,657
Wartość własna	1,842–1,943
Proporcja wyjaśnionej wariancji	0,614–0,648

W tabeli 4 podajemy wartości ekstremalne zbiorczego indeksu pozycji dla trzech poziomów struktury klasowej obliczone w kolejnych latach realizacji badań. W rezultacie wydłużonej, powtarzanej co pięć lat obserwacji, uzyskujemy obraz dynamiki zmian pozycji stratyfikacyjnej poszczególnych klas w okresie posttransformacyjnym.

TABELA 4. Różnice między klasami według zbiorczego indeksu pozycji zawodowej (POLPAN) a wzrost nierówności dochodowych (dodatkové dane) w latach 1988–2013

Klasy społeczne	Lata badania					
	1988	1993	1998	2003	2008	2013
	Wartości ekstremalne w danej klasie, zbiorczy indeks pozycji społecznej – wykształcenie, status zawodowy, zarobki, $N(0,1)$					
A. Wygrani: przedsiębiorcy, menedżerowie, specjaliści ^a	1,6	1,7	1,7	1,9	2,0	2,1
B. Klasy środka: kierownicy, samodzielni, pracownicy umysłowi, robotnicy wykwalifikowani	0,4 -0,3	0,8 -0,6	1,2 -0,8	1,4 -0,7	1,3 -0,6	1,4 -0,8
C. Przegrani: robotnicy półwykwalifikowani, niewykwalifikowani, rolnicy	-0,9	-1,0	-1,0	-1,0	-1,2	-1,2
Różnica A – C w odchyleniach standardowych	2,5	2,7	2,7	2,9	3,2	3,3
Inne dane						
Dochód gosp. domowych Indeks Giniego (WIDER, World Bank, other sources) Dochód rozporządzalny SILC	0,220	0,256	0,326	0,331	0,338 0,320	0,342 (2012) 0,301

^a Dla roku 1988 zamiast przedsiębiorców i menedżerów występują „dysponenci mienia” (nomenklatura) – por. tabela 1.

Dane w tabeli 4 pokazują, że mierzone w ten sposób dystanse między klasami usytuowanymi na krańcach przyjętej typologii na przestrzeni dwudziestu pięciu lat (1988–2013) wzrosły. Kryterium zewnętrznym potwierdzającym tę tendencję są dane niezależnych instytucji światowych (WILDER, Word Bank), analizujących w poszczególnych krajach skale rozwarstwienia dochodowego. W analizowanym okresie Indeks Giniego w Polsce wzrastał systematycznie od wartości 0,256 w roku 1993 do 0,342 w roku 2013.

KLASY SPOŁECZNE A POSTAWY WOBEC RYNKU PRACY I DEMOKRACJI

Konceptualizując klasy społeczne jako realnie istniejące segmenty struktury społecznej o charakterze systemowym, socjologowie w swych analizach wychodzą poza li tylko charakterystyki obiektywnej natury⁴. Tym, co z agregatu statystycznego czyni realną grupę, są kwestie uświadomionej wspólnoty położenia społecznego, poczucia tożsamości klasowej, więzi nadbudowanej nad podobnymi ocenami i poglądami, podobną wizją świata społecznego i wspólnej platformy działań. Celem tego artykułu nie jest dokładna analiza świadomości klasowej. Chcemy jednakże zwrócić uwagę na charakterystyczne dla układu klasowego kształtowanie się poglądów na niektóre kwestie strategiczne z punktu widzenia typu ładu społecznego wprowadzonego w Polsce w wyniku transformacji ustrojowej.

W kontekście ustroju liberalnej demokracji do istotnych kwestii bez wątpienia należy stosunek do roli państwa jako regulatora w sferze rynku pracy, ograniczania bezrobocia, działalności gospodarczej i dystrybucji różnego rodzaju świadczeń. Za wskaźnik takich poglądów uznać można odpowiedzi na pytanie o powinność państwa w kwestii zapewnienia pracy każdemu, kto chce pracować. Prześledzenie klasowej struktury odpowiedzi udzielonych na to pytanie w kolejnych momentach ewolucji systemu społeczno-gospodarczego w Polsce umożliwiała tabela 5. Warto podkreślić, że uwzględniony w tabeli przedział czasu jeszcze obejmuje rok 1988, a więc końcowy okres poprzedniego systemu, w sferze gospodarczej określanego jako centralistycznie i planowo zarządzany, innymi słowy – nakazowo-rozdzielczy.

⁴ Odrębną kwestią jest problem, w jaki sposób przynależność klasowa i jej zmiany odzwierciedlają się w narracjach biograficznych. Interesującą próbę badania tej kwestii na celowo dobranych, jednostkowych przypadkach, podejmują współautorzy pracy: Gdula M., Sadura P. (red.), 2012, *Style życia i porządek klasowy w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.. Por.: część druga tejże pracy pt. *Klasa i biografia*, pp. 235–349.

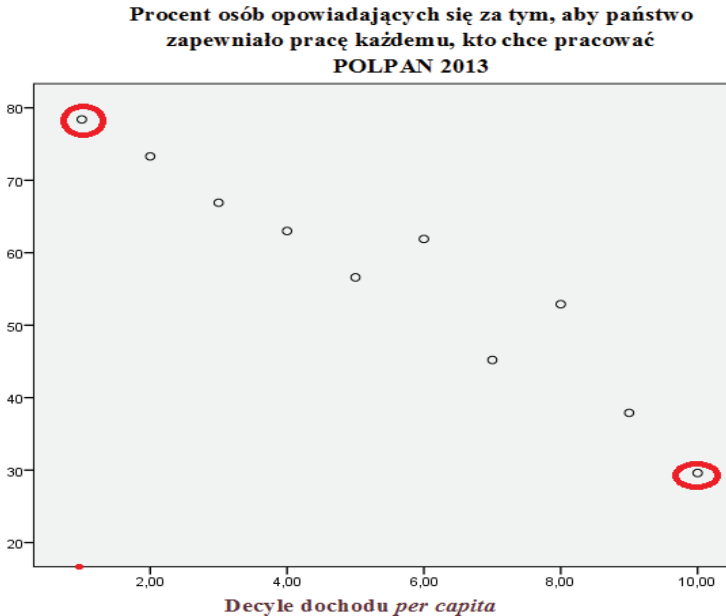
TABELA 5. Opinie dotyczące roli państwa na rynku pracy w różnych klasach społecznych. Badanie POLPAN 1988–2013

Klasy społeczne	1988	1995	1998	2003	2008	2013
	Procent osób opowiadających się za tym, aby państwo zapewniało pracę każdemu, kto chce pracować					
A. Klasy uprzywilejowane	67,2	45,9	33,6	29,0	24,9	23,5
B. Klasy środka drabiny stratyfikacyjnej	70,6	49,1	59,4	56,7	44,2	54,9
C. Klasy dołu drabiny stratyfikacyjnej	70,9	64,9	60,2	62,1	55,1	67,5
Ogółem	70,5	53,7	58,3	53,2	46,6	54,5
Stosunek wartości C do A	1,05	1,41	1,79	2,14	2,21	2,87

Jeśli chodzi o konieczność zapewnienia pracy każdemu, kto chciałby pracować, przed zmianą systemu obserwujemy znaczną, rzec można – ponadklasową jednolitość poglądów na rolę państwa. W pierwszych latach po ustrojowym przełomie poglądy te zaczynają różnicować się wedle klasowego schematu. Najsilniej ulegają liberalizacji wśród klas góry i środka drabiny stratyfikacyjnej. Natomiast zwolennicy regulacyjnej roli państwa – co zrozumiałe – skupiają się w klasach najmniej korzystnie usytuowanych. Dysproporcja zwolenników i przeciwników w analizowanej sprawie stopniowo rośnie, osiągając w roku 2013 blisko trzykrotną rozpiętość między krańcowymi klasami (3,87).

Komentując kształtowanie się poglądów na kwestię powinności państwa w sferze rynku pracy, uwzględniamy również dane dotyczące położenia materialnego. Wykres 1 dowodzi głębokich różnic w poglądach w analizowanej sprawie w zależności od dochodu.

WYKRES 1. Postawy wobec państwa w sprawie kształtowania rynku pracy a dochód. Badania POLPAN 2013

W roku 2013 wśród osób najzamożniejszych tylko trzydzieści kilka procent opowiada się za, podczas gdy aktywnej polityki w sferze zatrudnienia oczekuje od państwa niemal 80% najbiedniejszych. Taki rozkład opinii obrazuje dystans, jaki dzieli bogatych i biednych w fundamentalnej dla kondycji życiowej kwestii. Pamiętając o tym dystansie, warto też zwrócić uwagę na ogólny kształt zależności poglądów na rolę państwa w kształtowaniu rynku pracy i dochodu. Za polityką zagwarantowania przez państwo pracy każdemu, kto chce pracować, opowiada się więcej niż połowa osób, które sytuują się poniżej piątego decyla dochodu *per capita*.

W 2013 roku respondenci byli pytani o to, w jakim stopniu uważają, że: (1) prywatyzacja państwowych zakładów pracy poszła zbyt daleko (rynek kapitału) oraz (2) ceny żywności powinny być pod kontrolą państwa (rynek dóbr). Poparcie dla rozwiązań wolnorynkowych oznacza, że nie kwestionuje się postępującej prywatyzacji mienia państwowego i wyraża się względnie silną opozycję wobec roli państwa jako kontrolera cen.

Tabela 6 przedstawia odpowiedzi na pytania dotyczące zgody na prywatyzację i sprzeciwu wobec państwowej kontroli cen.

TABELA 6. Klasy społeczne a postawy prorynkowe w badaniu POLPAN 2013

Klasa społeczna	Postawy prorynkowe (przeciwnie do interwencjonizmu państwowego)		N
	Prywatyzacja mienia państwowego zasza zbyt daleko – nie zgadzam się*	Ceny podstawowych produktów żywnościowych powinny być pod kontrolą rządu – nie zgadzam się*	
	Odsetek odpowiedzi (w %)		
Przedsiębiorcy	35,7	48,2	29
Menedżerowie	27,3	52,3	44
Eksperti	32,7	46,8	114
Wykwalifikowani pracownicy umysłowi	26,5	21,4	72
Technicy i pracownicy biurowi	13,6	30,9	239
Kierownicy	19,7	28,3	70
Samodzielni	19,4	37,0	73
Pracownicy usług	13,3	30,0	266
Robotnicy wykwalifikowani	11,6	30,3	132
Robotnicy do prac prostych	9,2	25,3	415
Rolnicy	2,7	12,2	135

Klasowe zróżnicowanie postaw prorynkowych jest wyraźne. Klasy społeczne, które są tutaj określane mianem „zwycięzców transformacji” – menedżerowie, eksperci, przedsiębiorcy – zdecydowanie przejawiają najsilniejsze postawy prorynkowe. Na dole hierarchii społecznej obserwujemy najsilniejszą opozycję wobec rozwiązań popierających wolny rynek. Przepaść w hierarchii jest w tym zakresie bardzo duża – między skrajnie ułożonymi klasami różnice procentowe przekraczają 30 punktów.

Fundamentalną cechą ustroju społeczno-politycznego wprowadzonego w Polsce w wyniku transformacji jest jego liberalno-demokratyczny charakter zadekretowany i wprowadzony na wzór ustabilizowanych demokracji państw zachodnich. Warunkiem sprawnego funkcjonowania takiego systemu jest akceptowanie i rzeczywiste podzielenie przez społeczeństwo (*demos*) podstawowych wartości, na jakich ten system jest ufundowany. Stopień poparcia dla wartości demokratycznych mierzyć można w różny sposób. W skład konstruktów, który uwzględniliśmy w naszych analizach, weszły odpowiedzi na następujące pytania-wskaźniki:

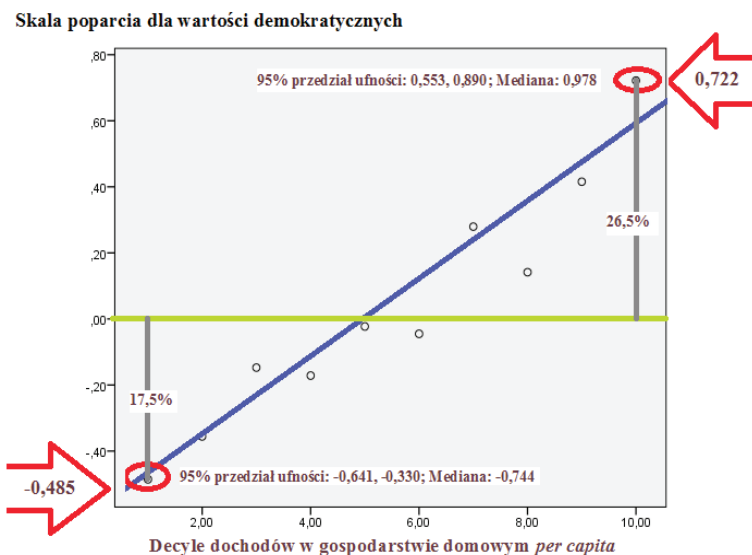
(a) Wystarczyłoby, żeby rządziła jedna dobra partia polityczna, a wtedy inne byłyby niepotrzebne: *Zdecydowanie się nie zgadzam 5, ..., Zdecydowanie się zgadzam 1* ($\lambda=0,785$).

(b) Jeżeli państwem rządzi mądry przywódca, to nie musi specjalnie liczyć się z obowiązującym prawem: *Zdecydowanie się nie zgadzam 5, ..., Zdecydowanie się zgadzam 1* ($\lambda=0,644$).

(c) Gdyby rządy były dobre, to regularne wybory byłyby zbędne. *Zdecydowanie się nie zgadzam 5, ..., Zdecydowanie się zgadzam 1* ($\lambda=0,762$).

(d) Czy uważa P., że dla ludzi takich jak P.: *demokracja jest zawsze najlepszą formą rządów – 1, inne odpowiedzi – 0* ($\lambda=0,574$).

WYKRES 2. Poparcie dla wartości demokratycznych w zależności od dochodu: wyniki analizy regresji

Analiza czynnikowa potwierdziła istotne znaczenie każdego z owych pytań – wskaźników dla konstruowanego indeksu poparcia (lambda od 0,574 do 0,785). Analogicznie do poprzedniej kwestii dotyczącej poglądów na regulacyjną rolę państwa, na wykresie 2 przedstawiamy rozkład wartości skali wartości demokratycznych w zależności od sytuacji materialnej wyrażonej w decylach dochodu *per capita* w gospodarstwie domowym respondentów. Rozpiętość empirycznie odnotowanych wartości skali mierzonych w jednostkach standaryzowanych jest znaczna i wynosi od -0,485 do 0,722.

Regułą jest, że relatywnie lepszej sytuacji materialnej respondenta oraz jego gospodarstwa domowego towarzyszy relatywnie większe poparcie dla wartości demokratycznych. Ponieważ sytuacja materialna współdecyduje o pozycji stratyfikacyjnej, a ta z kolei skorelowana jest z położeniem klasowym, powiedziec można, że zróżnicowanie poglądów w kwestiach istotnych dla funkcjonowania systemu społeczno-demokratycznego ma klasowy charakter.

ZAKOŃCZENIE

W artykule tym przedstawiliśmy analizy, które obrazują znaczne różnice klasowe w różnych okresach, obejmujących ostatnią dekadę Polski Ludowej. W okresie 1978–1987 niewątpliwie narastał dystans między nomenklaturą a resztą społeczeństwa. W okresie postkomunistycznym przedsiębiorcy, menedżerowie i eksperci lokują się na najwyższym szczeblu hierarchii dobrobytu materialnego i kontroli różnych zasobów, kierownicy, pracujący na własny rachunek oraz technicy i pracownicy biurowi mieszczą się w środkowej części hierarchii, a robotnicy wykwalifikowani i niewykwalifikowani, razem z rolnikami – na samym jej dole. W tym obrazie najistotniejsze jest to, iż biorąc pod uwagę obiektywną pozycję społeczną – mierzoną poprzez wykształcenie, status zawodowy i dochód – dystans między „górami” i „dołami” narasta.

Różnice klasowe ujawniają się zresztą nie tylko w obiektywnych miarach położenia społecznego, jak formalne wykształcenie, status zawodowy czy dochód. Ujawniają się one również w wymiarze psychologicznym. Ci, którzy znajdują się na górze w hierarchii społecznej i którym dobrze się powodzi w systemie rynkowym, w znacznym stopniu ów rynek popierają. Ci zaś, którzy sobie radzą gorzej, oponują przeciw wolnemu rynkowi.

Takich rezultatów można się spodziewać na gruncie różnych teorii socjologicznych. W większość z tych teorii uwikłana jest kategoria interesu. O niej Dahrendorf [1959: 164] napisał, iż nie ma ona psychologicznych implikacji; należy do socjologicznej analizy jako takiej. Interesy rozumiane jako rozmyślna racjonalność (*purposive rationality*) tłumaczą dobrze przedstawione w tym artykule różnice klasowe w postawach. Czy można się dziwić, że przedsiębiorcy najczęściej oponują przeciwko stwierdzeniu, iż prywatyzacja zaszła zbyt daleko – gdy w ich interesie leżą takie rozwiązania instytucjonalne, według których jest najmniej przepisów ograniczających wolny rynek kapitału? Czy można się dziwić, że rolnicy chcą, aby państwo regulowało ceny podstawowych produktów żywnościowych – gdy w ich interesie leży minimalizacja fluktuacji cen na produkty, które wytwarzają? Inne klasy mają inne interesy i ujawniają postawy zgodne

z nimi. Dla socjologów empiryków szczególnie istotne jest, aby rzetelnie obrazować zakres różnic w postawach i sytuować te różnice w strukturze społecznej.

BIBLIOGRAFIA

- Beck U., 2004, *Społeczeństwo ryzyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dahrendorf R., 1959, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford: Stanford University Press.
- Domański H., 2007, *Struktura społeczna*, wyd. II, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Domański H., Sawiński Z. i Słomczyński K.M., 2007, *Nowa klasyfikacja i skale zawodów*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gdula M., Sadura P. (red.), 2012, *Style życia i porządek klasowy w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hirszowicz M., 2007, *Skąd, ale dokąd? Społeczeństwo u progu nowej ery*, Warszawa: wyd. Sic!.
- Kochan J., 2011, *Studia z teorii klas społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Janicka K., 2010, *Zmiany w strukturze społecznej w wyniku transformacji ustrojowej w Polsce. Historyczno-polityczne tło przemian społecznych*, „Rocznik Lubuski”, t. 36, nr 2, ss. 33–51.
- Pakulski J., Waters M., 1996, *Death of Class*, London: SAGE Publications Ltd.
- Sassen S., 2007, *Globalizacja, Eseje o nowej mobilności ludzi i pieniędzy*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Słomczyński K.M. i Kohn M., przy współpracy Janickiej K. i innych, 1988, *Sytuacja pracy i jej psychologiczne konsekwencje*, Wrocław: Ossolineum.
- Słomczyński K.M., Białecki I., Domański H. i in., 1989, *Struktura społeczna: Schemat teoretyczny i warsztat badawczy*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Słomczyński K.M. i zespół, 2014, *Podstawowe informacje o Polskim Badaniu Panelowym POLPAN 1988–2013*, Warszawa: Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych, Instytut Filozofii i Socjologii PAN. Wydanie broszurowe.
- Szczepański J., 1973, *Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia*, Warszawa, Instytut wydawniczy CRZZ.
- Szczepański J., 1978, *Early stages of socialist industrialization and changes in social class structure*, Słomczyński K.M. and Krauze T. (eds.), *Class Structure & Social Mobility in Poland*, New York: M. E. Sharpe.
- Wesołowski W. i Słomczyński K.M., 1977, *Investigation on class structure and Stratification in Poland 1945–1975*, Warszawa: IFiS PAN.
- Żuk P., 2010, *Wstęp. Przemilczana rzeczywistość – o problemach z dostrzeganiem nierówności społecznych w czasach realnego kapitalizmu*, w: Żuk P. (red), *Podziały klasowe i nierówności społeczne*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Krystyna Janicka

Kazimierz M. Słomczyński

**SOCIAL STRUCTURE IN POLAND: CLASS DIMENSION
OF SOCIAL INEQUALITY**

Abstract

In the introductory part of this paper we argue against the “death of class” hypothesis. Since 1945 in Poland social classes have been entities clearly stratified according to the basic individuals’ resources – such as formal education, occupational rank, and job income – and general attitudes toward self and society. Using historical data, we show that during the “real existing socialism” class structure was relatively egalitarian, with exception of the nomenclature positions. Our own main empirical analysis is based on the data from the Polish Panel Survey POLPAN, a study conducted every five years since 1989. We demonstrate that social classes become more polarized with respect to general social stratification position measured by education, occupational status and income. We also find that winners of the post-communist transformation – employers, managers, and professionals – reveal stronger pro-market and pro-democracy stances than other social classes, with unskilled factory workers and farmers as most apparent opposite groups.

Key words: social classes, post-communist transformation, pro-market attitudes, pro-democratic attitudes, Polish Panel Survey